



Kulturminneinteresser og vindkraftutbygging

Riksantikvarens foreløpige oversikt over områder med meget stor konflikt knyttet til etablering av landbaserte vindkraftanlegg for kyststrekningen fra Finnmark til Vest-Agder
August 2005



PUBLIKASJONENS NAVN:	Kulturminneinteresser og vindkraftutbygging. Riksantikvarens foreløpige oversikt over områder med meget stor konflikt knyttet til etablering av landbaserte vindkraftanlegg for kyststrekningen fra Finnmark til Vest-Agder
UTFØRENDE INSTITUSJON:	Riksantikvaren
OPPDRAGSGIVER:	Riksantikvaren
FAGLIG ANSVARLIG: ANSVARLIG HOS OPPDRAGSGIVER:	Planavdelingen, PBL- og PSA-seksjonen, Kristi Vindedal
FORFATTERE: KONTAKTPERSON HOS OPPDRAGSGIVER:	Elin Dalen, Even Gaukstad, Kristine Johansen, Ole Christian Tollersrud, Kristi Vindedal. Tilrettelegging av kart: Sverre Steinnes Kristi Vindedal
DATO:	30.08.05
ANTALL SIDER / OPPLAG:	31 sider + 6 kartvedlegg/100
REG.NR:	RA 2003/40-15
BESTILLING:	Riksantikvarens Arkiv

INNHOOLD

1. INNLEDNING.....	4
FORMÅL.....	4
ARBEIDSMÅTE.....	4
GEOGRAFISK AVGRENSNING	4
2. KULTURMINNEFORVALTNINGENS ARBEID MED VINDKRAFT – ERFARINGER.....	5
BEHANDLING AV ENKELTSAKER	5
MILJØFAGLIG VURDERING AV VINDKRAFTANLEGG 2001	5
VINDKRAFT OG MILJØ – EN ERFARINGSGJENNOMGANG 2003	6
FYLKESDELPLANER FOR VINDKRAFT	6
3. KONSEKVENSER AV STORE VINDKRAFTANLEGG FOR KULTURMINNER, KULTURMILJØ OG LANDSKAP	6
DIREKTE INNGREP OG NÆRVIRKNING.....	6
FJERNVIRKNING	7
SUMVIRKNINGER	7
4. PRIORITERING AV OMRÅDER DER VINDKRAFTANLEGG VIL GI SÆRLIG STOR KONFLIKT MED LANDSKAP, KULTURMILJØ OG KULTURMINNER	8
FAGLIG GRUNNLAG	8
KRITERIER FOR VALG AV OMRÅDER	8
ANDRE VIKTIGE KYSTMILJØER OG EKSEMPLER PÅ SLIKE.....	9
5. PRIORITERTE OMRÅDER FRA FINNMARK TIL OG MED VEST-AGDER	11
FINNMARK	11
TROMS	13
NORDLAND	15
NORD TRØNDELAG	18
SØR-TRØNDELAG	20
MØRE OG ROMSDAL	22
SOGN OG FJORDANE	24
ROGALAND	27
VEST-AGDER	29
VEDLEGG 1 VERNEPLANER.....	31
KARTVEDLEGG	

1. Innledning

Riksantikvaren gir i notatet en foreløpig oversikt over områder hvor det vil være meget stor konflikt ved etablering av store landbaserte vindkraftanlegg i forhold til direktoratets ansvar for temaene landskap, kulturmiljø og kulturminner. Notatet peker i tillegg på en rekke mindre miljøtyper med tilsvarende konfliktpotensial.

Riksantikvaren vil bruke oversikten som et grunnlag for sine vurderinger av meldinger og konsesjonssøknader og i arbeidet med tematiske konfliktvurderinger i regi av OED og MD. Notatet er ment å tjene som et grunnlag for beslutningstakere på ulike nivå.

Avgrensningene av områder der det er meget stor konflikt, innebærer ikke at enhver vindkraftetablering utenfor disse områdene vil være uten konflikt i forhold til kulturminneinteresser.

Formål

Riksantikvaren (RA) legger i dette notatet fram en foreløpig oversikt over områder hvor det vil være størst konflikt ved etablering av store landbaserte vindkraftanlegg. Dette gjelder både for etableringer i disse områdene og i nærheten av dem. Prioriteringen er gjort med utgangspunkt i Riksantikvarens ansvar for den samlede kulturminneforvaltningen i forhold til temaene landskap, kulturmiljø og kulturminner. Notatet peker også på en rekke mindre miljøtyper der det generelt sett vil kunne bli konflikt på tilsvarende nivå. Det gis konkrete eksempler på slike, og listen må ikke ses som uttømmende.

Riksantikvaren vil bruke notatet som et grunnlag for sine vurderinger av meldinger og konsesjonssøknader for vindkraftverk og i arbeidet med tematiske konfliktvurderinger i regi av Olje- og energidepartementet (OED) og Miljøverndepartementet (MD). Notatet er ment å tjene som et grunnlag for beslutningstakere på ulike nivå. Ved at direktoratet gjør klart områder som har stor konflikt, ønsker vi å bidra til en mer samlet og forutsigbar beslutningsprosess for etablering av vindkraft på en miljøvennlig måte i Norge.

Arbeidsmåte

Prioriteringen av områder er basert på eksisterende kunnskap og faglig skjønn. Prioriteringene er foretatt etter kontakt med og til dels innspill fra regional kulturminneforvaltning. Det ble i mai 2004 holdt et arbeidsseminar med deltakere fra Riksantikvaren, fylkeskommunene og Sametinget der foreløpige prioriteringer ble gjort. Disse er deretter bearbeidet. Det er Riksantikvaren som har utført og står ansvarlig for de samlede prioriteringene.

Det understrekes at oversikten er foreløpig og at det vil være behov for oppdatering av notatet etter hvert som kunnskapsgrunnlaget endres. Det kan skje som følge av generell kunnskapsheving om landskap, kulturmiljø og kulturminner. Nye registreringer og utredninger kan gi nye opplysninger om enkeltområder. Etterundersøkelser der vindkraftanlegg er etablert, kan gi økt kunnskap om konsekvenser av vindkraftanlegg på kulturminner, kulturmiljø og landskap.

Geografisk avgrensning

Gjennomgangen er avgrenset til kystområdene da det er disse som hittil har vært mest aktuelle for vindkraftutbygging. Arealene på innsiden av kystsona inngår ikke i vurderingen.

Avgrensingen mellom kystområdene og arealene på innsiden samsvarer i stor grad med den ytre kystsona i Norsk institutt for jord- og skogkartlegging (NIJOS) sin regioninndeling av landskap, for denne, se <http://www.nijos.no/ARKIV/Internett/Landskap/landskapregioner.pdf>. I noen få tilfeller er det prioritert områder lenger inn. Kystområdene øst for Vest-Agder er heller ikke tatt med, fordi det hittil ikke har vært lagt fram planer for vindkraft i dette området.

Det ble i januar 2005 lagt fram meldinger om vindkraftverk til havs utenfor kysten av Møre og Romsdal. Vurderingene i notatet har ikke tatt høyde for en mulig etablering av vindmøller i kystnære havområder. Vi har prioritert å presentere de vurderingene som til nå er gjort, framfor å inkludere havområder.

De geografiske avgrensingene i notatet er gjort for å få med de områdene som i dag er mest aktuelle for vindkraftetablering. Det betyr ikke at vindkraftetableringer f.eks. på innsiden av kystområdene, i havområdene eller øst for Vest-Agder generelt anses som uproblematisk for kulturminneinteressene.

Ved en evt. oppdatering av notatet må også den geografiske avgrensingen vurderes og f.eks. må aktuelle havområder inkluderes.

2. Kulturminneforvaltningens arbeid med vindkraft – erfaringer

Kulturminneforvaltningen har vært involvert i vurderinger av konsekvenser av etablering av vindkraft fra planleggingen startet i større målestokk rundt 1996, både gjennom behandling av enkeltsaker og i forhold til mer overordnede vurderinger.

Behandling av enkeltsaker

Fylkeskommunen og Sametinget er høringsinstanser for alle konsesjonssaker for vindkraft og de får reguleringsplaner på høring, der slike utarbeides. De behandler også sakene etter kulturminnelovens bestemmelser om undersøkelser og forbereder evt. dispensasjon fra automatisk fredning, dvs. etter kulturminneloven (kml.) §§ 8, 9 og 14. Dersom vindkraftanlegg kommer i konflikt med kulturminner eller kulturmiljøer som er fredet etter vedtak i medhold av kml. §§ 15 a, 19 og 20, vil fylkeskommunen og evt. Sametinget være ansvarlig for å behandle det som en dispensasjonssak.

Riksantikvaren får alle konsesjonssøknader for større vindkraftanlegg til høring, dvs. slike som det utarbeides konsekvensutredning for. Direktoratet er dispensasjonsmyndighet etter kml. §§ 8 og 14.

Kommunene behandler vindkraftplaner som reguleringsplaner, evt. som dispensasjonssøknader fra kommuneplan og må vurdere kulturminneinteresser i den sammenheng.

Miljøfaglig vurdering av vindkraftanlegg 2001

Direktoratet for naturforvaltning (DN) og Riksantikvaren utarbeidet i mai 2001 fellesnotatet "Miljøfaglig vurdering av miljøkonsekvenser av planlagte vindkraftanlegg i Norge". Dette var en vurdering av de 13 anleggene (over 20 MW) som til da var meldte, konsesjonssøkte eller konsesjonsgitte, for temaene naturverdier, friluftsliv, landskap og estetikk, kulturminner og kulturmiljø. Verdier og konflikt ble vurdert basert på eksisterende

kunnskap. Vurderingen synliggjorde de to direktoratenes prioriteringer og presenterte en felles vurdering og prioritering. Målsettingen med notatet var å gi et bidrag til en mer samlet vurdering av vindkraftanleggene som var til behandling.

Vindkraft og miljø – en erfaringsgjennomgang 2003

Direktoratet for naturforvaltning, Norges vassdrags- og energidirektorat (NVE) og Riksantikvaren utarbeidet rapporten ”Vindkraft og miljø – en erfaringsgjennomgang” i mai 2003 etter oppdrag fra MD og OED. Siktemålet var å oppsummere erfaringer fra de første store vindkraftprosjektene i Norge. Formålet var å skape en forståelse for de viktigste miljøutfordringene ved etablering av vindkraft og å gi et grunnlag til departementene for avklaring av videre praksis for håndtering av miljøspørsmålene i slike saker.

Fylkesdelplaner for vindkraft

Enkelte fylker har utarbeidet fylkesdelplaner for vindkraft eller planer der vindkraft er et tema. I Rogaland er det laget en egnethetsvurdering for vindkraft. Hordaland fylkeskommune har en fylkesdelplan for vindkraft og Sogn og Fjordane har en fylkesdelplan for arealbruk som også omhandler vindkraft. Landskaps- og kulturminneinteresser er et tema i disse planene. Også andre fylker vurderer å utarbeide fylkesplaner om temaet, for eksempel Nordland.

3. Konsekvenser av store vindkraftanlegg for kulturminner, kulturmiljø og landskap

Vindmøller er meget dominerende anlegg og en ny type anlegg i norske kystlandskap. Vindkraft etableres nå som oftest i form av parker som kan dekke til dels store arealer. I enkelte kystregioner fremmes det en lang rekke planer, slik at vindparkene etter hvert kan påvirke opplevelsen av landskapet i regionen. Konsekvenser for landskap, kulturmiljø og kulturminner har vært sentrale problemstillinger i høringer av mange av disse sakene.

Direkte inngrep og nærvirkning

De fysiske inngrepene som et vindkraftanlegg medfører, vil normalt være selve vindmøllene med fundament og oppstillingsplass, interne veger og kabler mellom møllene, servicebygning, transformator og overføringsledninger (luftspenn og evt. sjøkabler) og veger inn til planområdet. I noen tilfeller kan det også være behov for å etablere nye kaianlegg for å motta møllene.

Mulige konsekvenser kulturminner og kulturmiljøer innenfor planområdet er knyttet til direkte inngrep eller at inngrepene kommer så nær disse at det kan medføre skade, fjerning, tildekking, ødeleggelse eller fragmentering. Landskapet innenfor planområdet blir sterkt dominert av vindmøllene og tilhørende infrastruktur. Kulturmiljøer og strukturer kan bli splittet opp av tiltaket. Kulturminner og kulturmiljøer innenfor og i umiddelbar nærhet til vindkraftanlegget vil visuelt bli totalt dominert av vindmøllene. Mange av konsekvensene for kulturminneverdier på land og under vann er også knyttet til bygging av tilhørende luftlinjer og sjøkabler.

I vurderingen av de landskapsmessige konsekvensene inngår også en kognitiv dimensjon, hvordan historien i landskapet oppfattes av befolkningen. Dette er i tråd med den europeiske landskapskonvensjonens definisjon av landskap som ”et område slik folk oppfatter det, hvis

særpreg er et resultat av påvirkningen fra og samspillet mellom naturlige og/eller menneskelige faktorer.”



Fra vindparken på Eldsfjellet, Hitra. Foto Kristi Vindedal, Riksantikvaren

Fjernvirkning

Negative konsekvenser for landskap og kulturmiljø er ofte knyttet til fjernvirkninger av anleggene. Vindmøller er synlig over store avstander og i økende avstand med økende høyde på møllene.

I området inntil vindmøllene vil vindmøllene fullstendig dominere synsfeltet, mens denne effekten vil avta med økende avstand. På 10 -12 km avstand vil vindmøllene ennå være så synlige at det har betydning for den visuelle opplevelsen. Både nær- og fjernvirkninger av vindkraftverk er avhengig av størrelsen på parken og størrelsen på de enkelte møllene. Det er en klar tendens til at størrelsen på møllene øker i de meldinger og søknader som er kommet den senere tid. Av vindkraftverk som er i drift, er installert effekt pr. mølle generelt under 2 MW. For de anlegg som planlegges nå, angis installert effekt oftest mellom 2 MW og 5 MW. En 3,5 MW mølle vil eksempelvis ha en totalhøyde (tårn og rotorblad) på 150 m.

Visuell virkning på kulturmiljø og landskap er ikke ensbetydende med store negative konsekvenser. Landskapets og kulturmiljøets verdier og dets sårbarhet for vindkraftanlegg må vurderes konkret i hvert enkelt tilfelle. Dette er vanskelige vurderinger som man trenger å utvikle etter som man får erfaring med vindkraftverk i norske landskap.

Sumvirkninger

Med etablering av stadig flere vindkraftanlegg i en region, vil spørsmålet om sumvirkninger av anleggene på landskapet i regionen, bli aktualisert. Slike må vurderes både i forhold til folks opplevelse av sitt eget landskap og i forhold til endringer av viktige historiske landskap regionalt og i landssammenheng. Det er i dette notatet ikke gjort noen vurdering av sumvirkninger på kystlandskapet på nasjonalt nivå som følge av en eventuell storstilt vindkraftutbygging i landsmålestokk.

4. Prioritering av områder der vindkraftanlegg vil gi særlig stor konflikt med landskap, kulturmiljø og kulturminner

Faglig grunnlag

Notatet identifiserer områder med kulturhistoriske interesser på nasjonalt nivå og med landskapsmessig karakter som i sum representerer særlig stort potensial for konflikt i forhold til etablering av større vindkraftanlegg. Problemstillingen befinner seg på storskalanivå, både i forhold til tiltaket og i forhold til det kulturminnefaglige perspektivet. Slike områder vil kunne være mangfoldige i forhold til kulturhistorisk innhold fra landets over 10 000-årig historie. Et viktig vurderingselement i forhold til en slik tidsdybde har vært at det historiske landskapet ikke bør være dominert av markante og storskala moderne inngrep.

Avgrensning av områdene er gjort slik at de skal favne særlig viktige kulturhistoriske interesser langs hele kysten fra Vest-Agder til Finnmark. Dette betyr at det er lagt vekt på få, men forholdsvis store områder. De utvalgte områdene representerer kjerneområder eller "nettoområder". Det er ikke lagt inn buffersoner rundt dem. Dette innebærer at ved planer om eventuelle vindkraftanlegg, må vurdering av nær- og fjernvirkning av disse anleggene i hvert enkelt tilfelle gjøres som konkrete vurderinger med utgangspunkt i de avgrensede områdene og tiltakets størrelse. Det er ikke tatt utgangspunkt i planlagte vindkraftprosjekter, og vurderingene kan ikke erstatte konkrete konsekvensvurderinger av slike.

Kriterier for valg av områder

Ved prioriteringen av områdene er det tatt utgangspunkt i

- de samlede kulturhistoriske interesser og særlig verdifulle kulturminner og kulturmiljøer
- mangfoldet og tidsdybden av verdifulle kulturminner og kulturmiljøer
- landskapets kulturhistorisk innhold, helhet og sammenheng

Det er, som nevnt over, også lagt vekt på grad av moderne inngrep i området og hvilke preg disse inngrepene har.

Underveis i arbeidet har vi identifisert en rekke mindre miljøer med kulturhistoriske verdier med tilsvarende kvaliteter som de prioriterte områdene, uten at det har vært naturlig å la dem inngå i større utvalgte områder. Dette er ytterligere kommentert etter den prioriterte listen nedenfor, der vi også har formulert en oversikt over typer miljøer som vil kunne representere konfliktpotensial på nivå med de større områdene. Vi har i tillegg navngitt en rekke eksempler på slike, se s. 10. Siden disse er eksempler, er de ikke avmerket på kartet.

Vi har ikke foretatt vurderinger spesifikt i forhold til byer og tettsteder. En viktig årsak til dette er at et lokaliseringkriterium for vindkraft hittil har vært avstand til bebyggelse. Det er også slik at byer og tettsteder i forhold til større vindkraftanlegg representerer en annen type sårbarhet og en annen type utviklingsdynamikk, endringstakt og -omfang. Flere byer og større tettsteder inngår av geografisk hensiktsmessighet i de utvalgte områdene uten at de har hatt betydning for vurderingene som ligger til grunn for valget av område.

Prioriterte områder der vindkraftanlegg vil gi særlig stor konflikt med landskap, kulturmiljø og kulturminner	
Finnmark Fi 1 Kjelmøya - Holmengrå Fi 2 Indre Varangerfjord, Skallelv - Bugøynes Fi 3 Kiberg - Vardø - Hamningberg Fi 4 Ingøy - Rolfsøy	Møre og Romsdal MR 1 Sør-Smøla med øyene MR 2 Bud - Vevang MR 3 Runde
Troms Tr 1 Ytre Kvænangen - Skjervøy Tr 2 Bjarkøy - Trondenes - Elgen	Sogn og Fjordane SF 1 Stad - Selje SF 2 Vingen - Rugsundet - Skatestraumen SF 3 Kinn - Årebrot - Botnane
Nordland No 1 Hadseløya No 2 Lofoten No 3 Steigen - Engeløya No 4 Tjøtta med Rødøy No 5 Vegaøyene	Hordaland Ho 1 Krossøy - Lurefjorden - Alverstraumen Ho 2 Moster Ho 3 Sørvest Bømlo
Nord-Trøndelag NT 1 Leka NT 2 Nærøya	Rogaland Ro 1 Karmsundet med Avaldsnes Ro 2 Mosterøy - Rennesøy - Åmøy Ro 3 Jæren sør for Sola og Sandnes
Sør-Trøndelag ST 1 Innseilinga til Trondheimsfjorden	Vest-Agder VA 1 Lista - Lindesnes

Områdene er gitt en nærmere omtale i Kap. 5. Bak i notatet er områdene vist på kart i målestokk 1: 1 000 000. Kartmarkeringene gir en grov avgrensning av de prioriterte områdene. Det er innenfor disse ikke avmerket enkeltkulturminner eller enkeltvise kulturmiljøer, selv om slike er omtalt i teksten under hvert område som del av prioriteringsgrunnlaget. Skalanivået på arbeidet tilsier dette. NIJOS sin landskapsregioninndeling er vist på kartet som en referanse.

Andre viktige kystmiljøer og eksempler på slike

Gjennom historien har kystsonen alltid vært en dynamisk sone, noe som har gitt opphav til en stor og svært mangfoldig kulturarv. Kystsonen har alltid vært åpen for kontakt, både ut i verden, nordover og sørover langs kysten, innover i fjordene og oppover i dalene. Folk og impulser fra andre land og andre landsdeler har satt spor langs hele kysten og fra kysten har nye ideer og kulturtrekk igjen spredt seg utover landet. Fra Trøndelag og nordover gjelder denne kulturarven også den samiske befolkningen, både den faste kystsamiske befolkningen og reineiere som har brukt områder både i innlandet og i kystsonen til ulike årstider. Lengst i nord finner vi i tillegg kulturminner og kulturmiljøer knyttet til den kvenske befolkningen.

Langs hele kysten finner vi derfor kulturmiljøer og kulturminner med svært høye kulturhistoriske verdier, både innenfor og utenfor de prioriterte områdene. Disse representerer,

hver for seg ulike typer utfordringer i forhold til etablering av eventuelle vindkraftanlegg når det gjelder kulturhistoriske kvaliteter og landskapsmessig karakter. Den foreliggende prioriteringen av særlig verdifulle områder innebærer derfor ikke at eventuelle vindkraftetableringer utenfor de utvalgte områdene vil være uten konflikt i forhold til kulturminneinteresser.

Nedenfor er det presentert en oversikt over viktige typer kulturminner og kulturmiljøer langs kysten. Oversikten er satt opp på bakgrunn av Riksantikvarens tidligere arbeid med vern av faste kulturminner langs kysten og senere arbeid med kystkultur. Den er etterfulgt av noen navngitte eksempler for å konkretisere tematikken.

- Arkeologiske kulturmiljøer (bergkunst, boplasser, kyststrøyser, nausttuffer etc.)
- Middelalderkirkesteder og – kirkegårder
- Fyrstasjoner, losstasjoner, uthavner og sjømerker
- Handelssteder og gjestgiverier
- Forsvarsanlegg
- Større bygningsmiljøer (fiskevær og fiskerihavner, strandsteder)

Blant en rekke eksempler på slike miljøer som er identifisert utenfor de prioriterte områdene i løpet av vindkraftarbeidet, nevnes her i fylkesvis rekkefølge. Makkaur, Omgang og Neiden i Finnmark, Karlsøy - Helgøy og Sommarøy - Hillesøy i Troms, Kjerringøy, Alstadhaug og Træna i Nordland, Nordøyan og Sør-Gjæslingan i Nord-Trøndelag, Dolmsundet i Sør-Trøndelag, Alnes og Grip i Møre og Romsdal, Grotle, Ausevika, Svanøy og Stakaldeneset i Sogn og Fjordane, Hernar og Glesvær i Hordaland, Sokndalstrand i Rogaland, Kirkehamn og Ny Hellesund i Vest-Agder. Det er ikke gjort noen vurdering av i hvilken grad dette er miljøer som befinner seg i realistiske områder for framtidige vindkraftanlegg, utover at de ligger i kystsona.

Disse kulturminnene og kulturmiljøene er underlagt ulike typer forvaltningsmessige regimer. Riksantikvarens sentrale kulturminnebase Askeladden inneholder et digitalt tilgjengelig register over kulturminner fredet i henhold til kulturminneloven; vedtaksfredete og kjente, registrerte automatisk fredete kulturminner, samt over listeførte kirker.

En rekke prioriterte kystkulturminner og miljøer finnes også omtalt i ulike landsverneplaner. Verneplanene for fyrstasjoner, for faste kulturminner langs kysten, for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner, for Telenors installasjoner og for forsvaret er sentrale planer av denne typen for kystregionen.

Kulturminnelovens § 20 gir hjemmel til å frede et kulturmiljø for å bevare områdets kulturhistoriske verdi. Innenfor den vurderte kystsona finner vi følgende områder som er fredet etter § 20; Neiden i Finnmark, Utstein i Rogaland (inngår i område Ro 2) og Sokndalsstrand i Rogaland. For Sør-Gjæslingan i Nord-Trøndelag, er det satt i gang fredningssak.

Noen få områder innenfor den vurderte kystsona er foreslått fra Norge eller er innskrevet på UNESCOs liste som verdensarvområder. Vegaøyene i Nordland er innskrevet på UNESCOs liste og er en av Norges fem verdensarvområder, mens Lofoten er under forberedelse for nominasjon fra Norge.

I kystsona finner vi også en lang rekke av de områdene som ble prioritert av Det sentrale utvalget for registrering av verdifulle kulturlandskap i 1994. Flere av disse inngår i områdene som er prioritert i inneværende notat om Kulturminneinteresser og vindkraftutbygging. Rapporten fra 1994 representerer generelt en viktig kunnskapskilde til verdifulle kystlandskap.

De nevnte kulturminne- og kulturmiljøkategoriene må inngå i konsekvensvurderingene av planer om vindkraftutbygginger.

Vedlegg 1 gir en oversikt over aktuelle plandokumenter.

5. Prioriterte områder fra Finnmark til og med Vest-Agder

Finnmark

Område Fi 1 Kjelmøya – Holmengrå

Området omfatter Kjelmøya og Holmengrå.

Laksefiskeværet Holmengrå ble etablert på slutten av 1800-tallet og utgjør et eksempel på et bygningsmiljø der gamle driftsformer er bevart og i bruk i vår tid. Som anlegg er det sjeldent på landsbasis. Her er viktige elementer fra næringer i Finnmark fylke og landsdelen for øvrig representert. Anlegget med 39 enkeltobjekter er fredet.

Det er svært rike arkeologiske spor på Kjelmøya og Holmengrå med labyrinter og tidlig samisk bosetting.

Område Fi 2 Indre Varangerfjord-Skallelv-Bugøynes

Området strekker seg fra Skallelv ytterst på Varangerfjordens nordside til Bugøynes på sørsiden av fjorden. Det følger landskapsregiongrensen inn mot Varangerhalvøya og mot Tanafjorden. Landskapet har et svært åpent preg.

Rundt Varangerfjorden finnes et utrolig rikt og variert arkeologisk materiale. Her er noen av Norges mest kjente arkeologiske funn gjort. Vi kan nevne steinaldertuftene fra Gressbakken og Mortensnes-området med hundrevis av kulturminner fra steinalder til moderne tid. Det sistnevnte området er fredet. Noe av det som også gjør Varangerfjorden spesiell, er den lave vegetasjonen som gjør at området er svært sårbart for moderne inngrep. De fleste kulturminnene ligger lett synlige i overflaten og er derfor svært sårbare.

I tillegg finnes her flere fredete bygningsmiljøer og områder som er registrert som verdifulle kulturlandskap i Norge.

Området har til alle tider vært en møteplass for mennesker fra ulike kulturer, i første rekke samisk, norsk og kvensk. Det har ført til et stort mangfold og variasjon av kulturminner og kulturmiljøer. Ikke minst viser området en stor tidsdybde og kontinuitet i forhold til samisk bosetting og ressursutnyttelse.

I siste halvdel av 1800-tallet startet innvandring til Nord-Varanger østfra. Mange finner slo seg ned bl.a. i Vadsø og Skallelv. Jordbruk kombinert med de rike fiskeriene i Varangerfjorden trakk folk til området. Kvenene brakte med seg kunnskap om driftsmetoder i jordbruket som ikke var vanlige i området tidligere. Dette satte sitt preg på landskapet, sammen med torvtaking. I 1939 var Skallelv et kvensk samfunn, noe som vises bl.a. i byggeskikken. Karakteristisk er at boligene er sammenhengende med fjøs og stall. Fortsatt har de fleste husene beholdt sitt opprinnelige preg og i 2001 ble Skallelv utpekt som et av de

viktigste kulturmiljøene i Finnmark (kartlegging foretatt i samarbeid Finnmark fylkeskommune og Riksantikvaren).

Område Fi 3 Kiberg - Vardø - Hamningberg

Området omfatter kyststrekningen Kiberg - Hamningberg. Sentralt i området ligger fjellpartiet Domen som er kjent fra hekseprosessene på 1600-tallet. I tilknytning til Domen og Kiberg finnes også mange spor etter tysk aktivitet fra andre verdenskrig. Vardø by med festningen fra 1700-tallet har kontinuitet i norsk/dansk bosetting fra 1300-tallet. Det finnes rike arkeologiske lokaliteter som viser lang kontinuitet i bruken av området. Området har lite vegetasjon og er derfor sårbart for moderne inngrep.

Kiberg ligger sørvest for Kibergneset, det østligste punkt på fastlandet i Norge. Kiberg var på 1500- og 1600-tallet et av de største fiskeværerne i Finnmark. Pomorhandelen ga Kiberg et nytt oppsving på 1800-tallet og det er fortsatt et viktig fiskevær. Stedet ble ikke ødelagt under det tyske tilbaketog i 1944, og ennå står mye igjen av den gamle værbebyggelsen.

Også Hamningberg var et betydelig fiskevær tilbake til 1500-tallet, men er i dag fraflyttet. I området er det kulturminner fra steinalder, mens de viktigste kulturminnene fra nyere tid er knyttet til det tradisjonelle finnmarksfiskeværet med bebyggelse som i stor grad overlevde krigen. Hamningberg var sentral i pomorhandelen med russerne, og her finnes verdifulle russerorbuer fra denne perioden. Et større bygningsanlegg er fredet.

Område Fi 4 Rolfsøy - Ingøy

Området omfatter de to øyene Rolfsøy og Ingøy i Måsøy kommune. Her er en av de nordligste gårdshaugene i Norge registrert, i tillegg til flere andre kulturminner som utgjør helhetlige og interessante kulturmiljøer. Ingøy har tre fiskevær. Blant dem er fiskeværet Inga med røtter tilbake til 1300-tallet, kan hende før, og som var blant de største fiskeværerne i Finnmark i middelalderen. Det er gjort en rekke funn fra jernalder og middelalder på begge øyene. Det er registrert et titalls gravrøyser, samt innleverte funn fra jernalder. På Ingøy er sentrale kulturminner gårdshauger, kirketuft, kirkegård, mangeromstuffer og naust. Fruholmen fyr fra midten av 1860-årene er verdens nordligste fyr. Rolvsøy har tilsvarende kvaliteter, og samlet utgjør de et viktig kulturhistorisk område. Tufjord fiskevær på vestsiden av Rolfsøy har en historie som går tilbake til 13-1400-tallet.



Varangerfjordens sørside, mot øst-nordøst. Foto Jan Ingolf Kleppe, Finnmark fylkeskommune



Hamningberg. Foto Morten Thorkildsen, Riksantikvaren



Fruholmen fyr 1980. Foto Sven Poulsson, Riksantikvaren

Troms

Område Tr 1 Ytre Kvæningen - Skjervøy

Området omfatter øyene Arnøy, Laukøy, Kågen og Skjervøy og fjordområdet i Ytre Kvæningen til og med øya Spildra. I hovedsak består det av steile fjell med smale kyststriper og til dels sparsom vegetasjon, der fiske og fangst tradisjonelt har dannet næringsgrunnlaget.

Området er likevel, eller kanskje nettopp derfor, usedvanlig rikt på kulturminner med svært stor tidsdybde. Her finnes bevart en rekke boplasser fra eldre og yngre steinalder, så vel på fastlandet som på øyene, for eksempel på Spildra og Kågen.

Området er også svært rikt på kulturminner med tilknytning til gammel sjøsamisk bosetning, med røtter tilbake til yngre jernalder og middelalder. Det er bl.a. registrert store felt med såkalte hellegroper, som er knyttet til framstillingen av olje fra marine pattedyr og derigjennom til handel mellom samer og nordmenn. I tillegg har både Skjervøy og Kvænangen kommuner lang tradisjon for en reindriftssamisk sommerbruk av kystområdene. Innenfor området finnes derfor også flere helligsteder med tilknytning til samenes gamle religion, inklusive en rekke bjørnegraver.

Karakteristisk for store deler av området er at det i liten grad er berørt av moderne inngrep, og det framstår derfor som lett lesbart i forhold til de mange registrerte kulturminnene.

Innen området finnes også Skjervøy, et gammelt handels- og kirkested med røtter tilbake til middelalderen. I dag er det et tettsted preget av industri og sentrumsfunksjoner. Det gamle handelsstedet Maursund har fredet bygning.

Område Tr 2 Trondenes - Elgsnes - Bjarkøy

Området omfatter Trondeneshalvøya og Elgsnes nord på Hinnøya og strekker seg nordover til Grytøya og Bjarkøya med flere småøyer. Området er preget av øyer, fjorder og sund med gode havneforhold sentralt i forhold til leia, fiskefeltene og landet innenfor. Områdene har gode jordbruksarealer.

Elgsneset har flere markerte kulturminner med bl.a. gravhaug fra bronsealderen, samisk offerplass og boplasser. Trondenes og Bjarkøya utgjør de to viktige kulturhistoriske sentrene, begge høvdingseter fra jernalderen og mektige gårder gjennom middelalderen. Begge steder er knyttet til sagaen. Mellom disse ligger Grytøya, med en stor og rik kulturminnebestand med stor tidsdybde. Grøtavær er et fiskevær på vestsida med kombinasjonsbruk jordbruk og fiske.

Trondenes var høvdinggård og kultsted fra jernalderen av. Det har trolig vært kirke der fra tidlig kristen tid. På 1200-tallet var Trondenes kirke den største jordeier i området. På 1300-tallet ble Trondenes regnet som det viktigste kirkestedet nord for Nidaros. I dag finner vi her den nordligste bevarte steinkirken fra middelalderen, trolig fra 1400-tallet. Her finnes også en rekke nausttuffer og gravrøyser fra jernalderen, samt kjente krigsminner fra andre verdenskrig.

Bjarkøya har gammel bosetning og var i jernalderen et sentralt sted. Navnet Bjarkøy kan antakelig knyttes til et handelssted. Bjarkøy var trolig høvdingsete fra eldre jernalder: Et ringformet tunanlegg fra eldre jernalder med en mulig militær funksjon ble gravd ut på 1950-tallet. I middelalderen var storgården her en av de mektigste i Nord-Norge. Håløyghøvdingen Tore Hund styrte herfra og drev utstrakt handel nordover og sørover og skattlegging av samene. Mange kulturminner vitner om denne historien, nausttuffer, gårdshauger, en rekke gravhauger og gravrøyser fra jernalderen.



Fra Trondenes kirke. Foto Ingrid Djupedal, Riksantikvaren



Sildoljefabrikk på Skjerstad. Foto Troms fylkeskommune

Nordland

No 1 Hadseløya

Området består av selve Hadseløya med omliggende fjordområde og nære øyer. I sør troner Lofotveggen og danner bakteppe for leia forbi Hadseløya. Øya er karakterisert av et høyereliggende innland og slake arealer ned mot fjorden. Fiske og jordbruk har vært sentrale næringsveier og grunnlag også for senere industrietablering.

Det er særlig funnene fra jernalderen av som peker ut Hadseløya som et spesielt område. Hadsel gård har vært en storgård alt i jernalderen, noe de mange nausttuftene og gravhaugene vitner om. Her er det flere stjerneformete anlegg som er uvanlige kulturminner sett i landsammenheng. Hadsel ble senere det sentrale kirkestedet i Vesterålen og har i dag en åttekantet kirke fra 1824. Ved kirken ligger kirkegården som har opprinnelse tilbake i middelalderen. Prestegården med prestegårdshagen ligger rett ved kirken, og driftsbygningen

er plassert på en gårdshaug som dateres tilbake til i hvert fall middelalder. Det er to tettesteder på Hadseløya; Stokmarknes og Melbu. Ved Melbu ligger Neptun sildeoljefabrikk (1907-1987) som er med i verneplan for teknisk-industrielle kulturminner.

No 2 Lofoten

Dette er et stort og komplekst landskap som er under forberedelse for nominasjon som Verdensarvområde. Området består av mange øyer i selve Lofoten samt øyene Værøy og Røst. Landskapet er preget av steile fjell og lite flatt areal. Jordbruk finnes i hovedsak i området mellom Borg og Leknes. Ellers har næringsgrunnlaget tradisjonelt vært fiske.

I Lofoten er det registrert en del lokaliteter fra steinalderen, men det er først fra jernalder det er kjent flere kulturminner. Høvdingsetet på Borg, utgravd på 1980-tallet og bygd opp som kopi på 1990-tallet, er i dag kanskje det mest kjente. Her er det gjort mange funn fra yngre jernalder som viser kontakt mellom kontinentet og Lofoten. Hustufter, nausttufter og gravfelt er elementer i området. På Gimsøya er det kjent både gravfelt og tunanlegg fra jernalder og på Holsøya i Buksnesfjorden ligger et stort gravfelt med mange ulike gravtyper. Lengst ute på Moskenesøy finner man Kollhellaren, en hule med hulemalerier, tilsvarende også på Værøy og Trenyken. Moskenesstraumen er malstrømmen som har vært et dramatisk sted å passere for sjøfolk og som også har gitt opphav til mange myter og fortellinger.

Fra middelalderen av har det vært drevet fiskeeksport fra Lofoten. På Røst strandet Querini på 1350-tallet, noe som har gitt opphav til tradisjoner og myter omkring tørrfisk, Italia og nordlendingens opphav. Lofotfisket har lange tradisjoner og er fortsatt viktig. Det har vært grunnlaget for en rekke fiskevær med verdifulle bygningsmiljøer. Rorbuene i de mange fiskeværene som i dag tilbys som ferieboliger, var i bruk ennå på 1960-tallet. Å, Reine, Stamsund og Nusfjord er blitt kjente reisemål, og bygningene som er restaurert og ominnredet til ny bruk, formidler historier om menneskets tilpasning til naturen og ressursgrunnlaget.

Lofoten er klart preget av virksomhet fra nyere tid, men samtidig setter det spesielle landskapet grenser for hvor og på hvilken måte dette kan skje. Fremdeles er menneskets påvirkning underordnet det majestetiske landskapet.

No 3 Steigen - Engeløya

Området omfatter den vestlige delen av Steigen kommune. Her er det kulturminner fra eldre steinalder og opp til våre dager. Landskapet er preget av høye fjell og strandflater med dagens bebyggelse. Området er lite preget av tekniske inngrep i nyere tid, men det er satt opp en fjernsynslink i den sørlige delen. Øvrige kulturspor er knyttet til jordbruk, fiske og fritidsbebyggelse.

Det er to kulturhistoriske tyngdepunkter innenfor området: Engeløya med øyene vestafor der det er en lang rekke kulturminner fra jernalder og middelalder. Steigen har hatt en sentral posisjon i det forhistoriske samfunnet. Steigen er tolket som et høvdingsete i jernalderen, en status som ble videreført i lagmannen som hadde sete her fram til 1797. Fra jernalderen er det kjent nausttufter til langskip, to ringtun der det ene, Vollmoen, har 16 tufter og kan ha vært militærforlegning. Det er også store gravhauger og mange flere kulturminner i området. Steigen kirke fra 1200-tallet viser en videreføring av en tidlig kristen tradisjon og likeledes stedets betydning. Mange av kulturminnene er arkeologisk undersøkt, og området er i dag tilrettelagt for allmennheten. Det andre området er Nordskot-området der kulturminnene spenner fra boplasser med tufter fra eldre steinalder i Ersvika til Grøtøy gamle handelssted og Måløy-Skarholmen fyrstasjon.

No 4 Tjøtta med Rødøy

Området omfatter øyene Tjøtta, Rødøy, Flatøy, Tro og Mindlandet. Øyene er relativt flate og er preget av jordbruksdrift i tillegg til at fiske har vært en næringsvei. Fastlandet nord og øst for øyene er delvis skogbevokst, med høye fjell og dype fjorder som Vistenfjorden.

På selve Tjøtta ligger Tjøtta-gården, Tjøtta-rikets hovedsted gjennom hele middelalderen. Her finner man en innholdsrik gårdshaug. I dag drives det forsøksgård i bygningene. Her er flere store gravfelt, ringformet tunanlegg, i tillegg til selve storgodsanlegget. Det har vært kirkested alt fra middelalderen. På Rødøy finner en den kjente helleristningen av det som kan være en skiløper. Generelt finnes det mange ristinger på øyene, både veideristninger og jordbruksristninger. Ellers er Tjøttabassenget svært rikt på boplasser fra alle tidsepoker av forhistorien som også viser hvilke ressurser som har vært utnyttet på ulike steder til ulike tider. Det er bygd en del veier over øyene, men fortsatt er det ferjetransport som gjelder.

No 5 Vegaøyene

Området er Verdensarvområde fra 2004 der landskapet med kultur og natur er bakgrunn for utvelgelsen.

Vega består av en hovedøy med et høyt fjellmassiv og et arkipelag av lave øyer, holmer og skjær. Selve hovedøya har fruktbare jordbruksområder og områder med myr, sand og rullestein. Næringsgrunnlaget har, ved siden av jordbruk vært fiske. Som tilleggsnæring har egg- og dunsanking vært viktig og mange steder finner man fremdeles ehus.

Vega har en rik forhistorie med mange og ulike typer boplasser helt fra eldre steinalder. Tufter i rullesteinsområdene er synlige ennå i dag og ved Åsgarden i vest er et større område med mange boplasser tilrettelagt for publikum. Boplassene ligger på ulike nivåer over havet noe som relateres til den tidsperiode man antar at de har vært i bruk.

Fra nyere tid er det særlig egg- og dunværene som er pekt på som spesielt godt ivaretatt på Vega. Disse er også vektlagt i grunnlaget for Vega som verdensarvområde.

Nye veier er bygd og nye myrområder er dyrket opp i forrige århundre. Vega er likevel lite preget av moderne inngrep og det er fremdeles den massive hovedøya samt Søla og de lave øyene og skjærene som er blikkfang på Vega.



Henningsvær. Foto Anette Mehren, Riksantikvaren



Skjervær på Vega. Foto Birger Lindstad, Riksantikvaren

Nord Trøndelag

Område NT 1 Leka

Øya Leka kalles også den røde øya pga. bergarten olivin som øyas ytterside er preget av. De deler av øya der det er bosetting, er dominert av jordbruk, men også fiske har vært en viktig ressurs. Vestsiden av øya er et stort landskapsrom med bratte fjellsider som omkranser rullesteinsterrasser.

Skeisnesset i nordøst er en halvøy der det er registrert spor etter bosetting i steinalderen. Innenfor neset er det funnet rundt 40 gravrøyser av ulik størrelse spredt utover i området i samlinger eller enkeltvis. I sør møter Skeisnesset Herlaugshaugen, landets nest største gravhaug på 73 m i diameter. Haugen ble utgravd på slutten av 1700-tallet og inneholdt bl.a. en båtbegravelse fra yngre jernalder. Her ligger også en tuft fra middelalder. Området har sannsynligvis vært brukt som jaktområde, egg- og dunvær, slåtteland og beiteland. Jakobsteinen er en hellig samisk stein som har sin bakgrunn i at det var her samene tok reinen over til Leka. Dagens bebyggelse på Skeigårdene er til dels meget bevaringsverdig.

Stein på vestsiden av øya, har flere spor fra mange perioder av historien. Her er steinalderbosettinger i rullesteinsterrassene, bygdeborger og gravrøyser. Ved Solsem i sør finner en Solsemhula med hulemalerier.

Leka er i liten grad påvirket av nyere tids inngrep med unntak av noen veier, grustak og nybygg i eksisterende bosettingsområder.

Område NT 2 Nærøya

Området består av selve Nærøya med områdene i umiddelbar nærhet. Nærøya ligger sentralt i skipsleia og er preget av myr og lyngmark og noe dyrket mark. Det er plantet skog på øya.

Nærøya var et religiøst og administrativt senter fra eldre jernalder og fram til midten av 1800-tallet. Den første navngitte namdaling var Hogne fra Njardey som levde i folkevandringstid. Den store markedsplassen i Namdalen var knyttet til Nærøya. Nærøyberget er en kjent markedsplass som var i bruk fram til 1877. Der er det også funnet gjenstander på sjøbunnen som vitner om handelsaktivitet alt fra 1300-tallet. Ruinen av den store steinkirken fra middelalderen er et hovedelement i kulturmiljøet. I tillegg er det her en prestegård med hovedbygning fra 1600-tallet som er fredet, men som ble demontert i 1993 p.g.a. forfall. Øvrige bygninger er under istandsetting.

Det er registrert boplasser fra steinalder flere steder på øya og i områdene rundt sundet.



Utsikt fra Solsemhula på Leka. Foto Arve Kjersheim, Riksantikvaren



Nærøy kirke. Foto Synnøve Haugen, Riksantikvaren

Sør-Trøndelag

ST 1 Innseilinga til Trondheimsfjorden

Området omfatter landområdene nord og sør for innseilinga til Trondheimsfjorden og øyene ut mot nord; Storfosna og Tarva. Deler av landskapsregionen innenfor er tatt med. På sørsiden av fjorden er det en smalere stripe med jordbruksland før landskapet reiser seg. På nordsiden ligger det karakteristiske flate Ørlandet der enkelte bratte fjellknauser bryter monotonien i jordbrukslandskapet. Øyene utenfor er flate og omkranset av små holmer og undersjøiske skjær.

Trondheimsfjorden har gjennom historien vært en viktig ferdselsåre mellom kyst og innland, mellom steder der klima og næringsgrunnlag har variert gjennom tidene. Som sentralt passeringssted er da også ytre Trondheimsfjord et område med flere forsvarsanlegg som i dag er kulturminner. De eldste er bygdeborgene, bl.a. på Ørlandet, mens Kong Øysteins havn i Agdenes fra 1100-tallet, omtalt av Snorre og gjenopplaget i 1865, er et meget sjeldent kulturminne. I dag ses fremdeles rester etter anlegget både på land og under vann. På den andre siden av fjorden, på Ørlandet, er det flere militære anlegg, også fra andre verdenskrig. Her finnes en av de tre kjempekanonene fra andre verdenskrig som er igjen i Norge. Anlegget er tilrettelagt for publikum. Ørlandet har også militær flystasjon. På Tarva ligger Tarva fort og signalstasjon i et karakteristisk kulturlandskap.

Hele området har kulturminner fra de eldste tider. Her er steinalderlokaliteter av mange slag fra både eldre og yngre steinalder, her er bronsealderrøyser og gårdsanlegg fra jernalderen med den foreløpig sydligste gårdshaugen i landet (Viklem på Ørlandet). Området er også en del av det sentrale området for de hellemaalier som er kjent til nå. Fra historisk tid er Austråtborgen med parken et viktig landemerke og et kulturminne som utdyper landets historie, ikke minst reformasjonen og tiden etter denne. Jordbruk i kombinasjon med fiske har også i denne delen av landet vært vanlig. Uthaug på Ørlandet er et godt bevart eksempel på dette. Videre viser bryggene eksempelvis i Råkvåg tilhørigheten til havet og vannveien som viktigste kommunikasjonsåre både sosialt og kommersielt.

Området har i dag naturlig nok en god del bebyggelse og næringsaktivitet som er kjennetegnet på den moderne tid. Men samtidig er det selve innløpet til Trondheimsfjorden og de store landskapsdimensjoner som dette ligger i, som overstyrer de moderne inngrepene. Sett i lys av dette er de tross alt av moderat omfang.



Gravrøys på Værnes i Agdenes. Foto Sør-Trøndelag fylkeskommune



Råkvåg brygger i Rissa. Foto Arve Kjerseim, Riksantikvaren

Møre og Romsdal

Område MR 1 Sør-Smøla med øyene

Området omfatter den sørlige delen av Fastsmøla og øyene i sør med bl.a. Edøy og Kuløy. Sør-Smøla er et særpreget øylandskap med en mengde øyer, holmer og skjær. Øybruk med lynchhei og grashei har gitt et spesielt biologisk mangfold. Bosetningen på småøyene går tilbake til 1500-1600 tallet. Kuli og Edøy har spor etter bosetning fra steinalder og jernalder. På Kuli finnes det flotte gravfelt fra jernalderen. Her er også Kulisteinen funnet, en runestein hvor Norge som begrep nevnes for første gang. Spesielt verneverdig og sårbart er kulturlandskapet på Edøy med Edøy kirke som er en middelalderkirke i stein fra ca 1190, og eldre verneverdig gårdsbebyggelse, blant annet Sygarden, en tidligere fogdegård. Sør-Smøla er prioritert i Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap og valgt som årets kulturmiljø i Norge i 1995.

På de mindre øyene er det fraflyttete gårdsbruk og fiskevær som i dag delvis nyttes til feriehus. Om lag 20 mindre fiskevær er fraflyttet. Småøyene ble fraflytta på 1950-60-tallet. En del områder står i dag i fare for å gro igjen. Beitepresset er ikke lenger stort nok over alt. Levende bygdesamfunn finnes nå på Fastsmøla, Edøy og Kuli. Synlige nye inngrep i landskapet er den nye bruforbindelse mellom Edøy, Kuli og Fast-Smøla og en stor vindmøllepark på hovedøya.

Område MR 2 Bud - Vevang

Området strekker seg langs kysten fra Bud til Vevang og utgjør et særegent kystlandskap ved Hustadvika, et svært ureint havområde. Området er preget av store strandflater med markerte fjell i bakkant. Langs kystlinja er det noen få øyer og en mengde mindre holmer og skjær. Innenfor er det store myrområder hvorav noen er oppdyrket. Deler av området er preget av aktivt jordbruk. Fiske har også vært viktig, og her er flere fiskevær. En del av området er prioritert som nasjonalt verdifullt kulturlandskap. Atlanterhavsvegen er nasjonal turistveg.

Området har en omfattende kulturminnebestand med stor tidsdybde og mangfold. Det er svært rikt på kulturminner fra forhistorien og her er det mange gravminner fra både bronsealder og jernalder. En stor del av disse er såkalte kystrøyser, bygd av naken stein og lagt dominerende til på nes, bergrygger eller strandflater. Et eksempel på disse er Hogsneset på Nerland der en stor gravrøys ligger dominerende til ved innseilinga til Hustadbukta. På Malefeten ligger et rullesteinsgravfelt med om lag 30 gravrøyser fra perioden ca 400-900 e.Kr. I Sandvikhagen ligger det største gravfeltet i Romsdal med om lag 150 små hauger.

Fiskeværet Bud er nevnt i skriftlige kilder fra middelalderen, men kan ha sine røtter tilbake til vikingtid. Her er og et kystfort fra andre verdenskrig. På Hustad hadde kong Øystein på 1100-tallet en av sine kongsgårder. Arkeologiske undersøkelser har avdekket spor etter flere hus, og viser at gårdsbosetningen i området i alle fall går tilbake til eldre bronsealder. På Hustad ligger også Aslaksteinen, en bygdeborg med aktivitet som kan tidfestes til eldre og yngre jernalder. Mellom Bud/Gule og Hustad er det svake spor etter "Kongeveien". Veien som kan følges flere kilometer, er antakeligvis fra middelalderen.

Bygningenes utforming og plassering i landskapet gjenspeiler en bosetting i et svært værhardt miljø. I fiskeværet Bud er store deler av bygningsmassen regulert til bevaring. Maleremmen som eksempel på fiskerbondens bomiljø, er sikret som museumsanlegg. Kvitholmen fyr og losstasjonen Teistklubben med området rundt er fredet. Hustadvika er regnet som en egen skipskirkegård.

Område MR 3 Runde

Runde er et fiskevær med store lyngheier og her er Norges sørligste fuglefjell. Øya er et nasjonalt og internasjonalt turistmål. Her finnes et helhetlig og særpreget kulturlandskap i god hevd. Karakteristisk er de store flotte gras- og lyngheiene og bosetningen langs strandflata. På øya finnes kystpreget beitemark og en av landets eldste fyrstasjoner opprettet i 1767. Fyret er fredet. Den eldre bebyggelsen er godt ivaretatt og gir et helhetlig preg. Her er en del kulturminner fra forhistorisk tid som gravrøyser og hustufter. Runde ble internasjonalt kjent gjennom det såkalte Rundefunnet knyttet til den hollandske Ostindiafareren Akerendam som forliste her i 1725. Rundeskatten representerer Norges største myntfunn.



Brygga i Bud. Foto Arve Kjersheim, Riksantikvaren



Gravhaug på Kuli, Smøla. Foto Arve Kjersheim, Riksantikvaren

Sogn og Fjordane

Område SF 1 Stad - Selje

Området omfatter det markant utstikkende Stadlandet inn til Mannseidet samt øya Selja med omliggende fjordområde, avgrenset av Saltehornet, Barmen og Silda i sør. Området har gjennom tidene vært sentralt i ferdselen langs kysten. Småskala jordbruk og fiske har vært sentrale næringsveger.

Området har kulturminner tilbake til steinalder. Selja med kirke og klosterruiner fra 1100-tallet står sentralt i rikshistorien. Olav Tryggvasson holdt kristningsting på Drageidet allerede 997 og Selje ble bispesete 1068. Sunnivallegenden knytter også Selja til Kinn lenger sør. Ervika er et viktig kulturmiljø med kulturminner fra forhistorisk tid og kirkegård. I Kvernhusdalen ligger en ødegård fra jernalderen. Farene ved å runde Stad har gitt opphav til en rekke drag over land. De to viktigste er Drageidet og Mannseidet som i tillegg til å ha vært viktige båtdrag, også har vært viktige ferdselsveier over land langt tilbake i tid. Dalsbøvassdraget er vurdert å ha meget store kulturhistoriske verdier i Verneplan for vassdrag IV. Hoddevik og Fure er prioriterte områder i Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap. Området som helhet viser stort kulturhistorisk mangfold og har stor tidsdybde.

Landskapet i området er variert og profilert, men relativt åpent og med lite vegetasjon.

Område SF 2 Vingen - Rugsundet - Skatestraumen

Området omfatter Frøysjøen med kyststrekningene nord for fjorden Gulen til og med Hornelen, Rugsundøy med Rugsundet og Skatestraumen. Dette har gjennom historien vært en viktig farlei på innsiden av Bremangerlandet.

Området har mange kulturminner av stor nasjonal betydning. Bergkunstfeltet i Vingen er det største i Sør-Norge med over 2000 figurer. Skatestraumen er et av de rikeste arkeologiske funnområdene på Vestlandet med en stor konsentrasjon av boplasspor fra eldre steinalder gjennom bronsealder fram til jernalderen. Rugsundet har vært viktig for handel og ferdsel langt tilbake i tid, og her har vært kirkested siden middelalderen. Rugsund handelssted har historie tilbake til tidlig 1600-tall og ble fredet allerede i 1924. Kulturminnene i området har stor tidsdybde.

Området er i hovedsak lite preget av moderne inngrep. Det representerer et åpent kystmiljø med kraftig profil og stor tidsdybde.

Område SF 3 Kinn - Årebrot - Botnane

Området består av en lang rekke kraftig profilerte øyer og omfatter øyene Kinn, Reksta, Skorpa, Batalden, Hovden til Frøya med Kalvåg, tilhørende småøyer og kyststrekningen Årebrot – Botnane. Det er sentralt i farleia mellom Bergen og Trondheim. Fiske, jordbruk og handel har vært sentrale næringsveger. Det er lite preget av moderne tekniske inngrep

Området har en stor kulturminnebestand med blant annet viktige gravrøysfelt fra bronsealder på strekningen Årebrot – Seljestokken – Botnane. Steinkirken på Kinn er fra 1100-tallet, og Kinn er knyttet til Sunnivallegenden og Selja lenger nord. Øyene utenfor Florø var viktige i

sildefisket fram mot slutten av 1800-tallet med et svært stort antall salterier og sjøhus, nå mest som murer og tufter, blant annet på Batalden. Kinnasundet var et sentralt gjestgiveri på 1700- og 1800-tallet, og Rognaldsvåg var i 1860 det største tettstedet i Sogn og Fjordane. Et særlig verdifullt kulturmiljø finnes i Kalvåg, resultatet av de store vintersildfiskene midt på 1800-tallet og omfattende fiskehandel. I området finnes tre fyr fra 1800-tallet; Kvannahovden, Ytterøyane og Stabben. De to siste er fredet.



Rugsund handelssted. Foto Even Gaukstad Riksantikvaren



Kinn kyrkje med utsikt mot Kinnaklova. Foto Riksantikvaren

Hordaland

Område Ho 1 Krossøy - Lurefjorden - Alverstraumen

Området omfatter den indre farleia i Nord-Hordaland fra Krossøy ned Lurefjorden, med Seimsfjorden og Radsundet til Alverstraumen. Ferdselen nordover fra Bergen har her gått både til lands og til vanns. Fiske, handel og jordbruk har vært hovednæringer. Området er variert og småskala, har en lav profil og er orientert mot de gjennomløpende fjordsystemene og den indre farleia.

Området er rikt på kulturminner tilbake til steinalderen og har verdifulle rester av det gamle lyngheilandskapet og den gamle byggeskikken som preget kysten tidligere. Viktige kulturminner og kulturmiljøer finnes langs hele strekningen Krossøy – Alverstraumen. Lengst i nord ligger Krossøy med et fredet naustmiljø. I Fosnesstraumen er det funnet en større

konsentrasjon med steinalderboplasser. Lindås sluser fra begynnelsen av 1900-tallet er et av to sjøsluseanlegg i Norge og skapte sjøforbindelse mellom Lurefjorden og fjordområdet innenfor. Lygra er prioritert i Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap, og på Lurekalven er det gravd ut en middelaldergård. På Lygra er det etablert et lyngheisenter knyttet til denne tradisjonelle jordbruksdrifta med mangetusenårig historie. Inne i Seimsfjorden lå kongsgården Seim med historie tilbake til Harald Hårfagre. Bruknappen, kjent fra midten av 1600-tallet, er et av flere tradisjonsrike gjestgiverier langs leia. Fra samme tid er også kjent gjestgiveri i Alverstraumen. Her finnes også en interessant marinarkeologisk lokalitet. Den Thronhjemske postvei fra slutten av 1700-tallet gikk om Seimsfjorden og gjennom den østlige delen av området.

Område Ho 2 Moster

Området er avgrenset av Røyksundkanalen i nord og ligger sentralt ved leia mellom Stavanger og Bergen og ved innløpet til Hardangerfjorden. Det ligger inne i de ytre fjordområdene og er småskalapreget.

Moster er rikshistorisk et sentralt sted, nevnt som kirkested allerede under Olav Tryggvasson. Mostratinget i 1024 er omtalt som Norges første riksmøte. Moster kirke er en steinkirke fra 1100-tallet. Mosterhamn er ei svært gammel havn og er tradisjonelt omtalt som det eldste handelsstedet mellom Bergen og Stavanger. Kalksteinsdrift har vært viktig i området, og den gamle kalkgruven er nå blitt et amfi for konserter og teaterforestillinger, der Mostraspelet tar utgangspunkt i kristningshistorien her. Moster har også et stort mangfold av kulturminner fra steinalder, der kjente lokaliteter særlig finnes i nærheten av Røyksundkanalen. I området er også en rekke gravrøyser og gravhauger fra bronsealder og jernalder.

Område Ho 3 Sørvest Bømlo

Området omfatter sørvestspissen av Bømlo sør for Gissøy og øyene utenfor. Det representerer de større øyene langs ytterkysten med lave småøyer utenfor, er åpent og lite preget av moderne tekniske inngrep.

Bømlo har hatt bosetting gjennom hele forhistorien og her er mange steinalderboplasser, men også en rekke gravminner fra jernalder. Et særtrekk er i tillegg en rekke forhistoriske steinbrudd. På Hespriholmen er det brutt grønnstein i over 4000 år, og her finnes i tillegg til bruddene på land også store marinarkeologiske funn fra bruddvirksomheten. Sætrehilleren på vestsiden av Bømlo er en undersøkt boplass fra steinalder og inn i folkevandringstid. Espevær er et viktig kystkulturmiljø knyttet til fiske og handel gjennom flere hundre år. Hummerparken fra slutten av 1800-tallet er fredet.



Krossøy. Foto Riksantikvaren



Hummerparken, Espevær i Bømlo. Foto Helge Scheldrup Riksantikvaren

Rogaland

Område Ro 1 Karmsundet med Avaldsnes

Området omfatter nordre del av Karmsundet med Avaldsnes som sentralt sted. Området var et maktsenter fra bronsealder til langt inn i middelalderen.

Karmsundet som ferdselsåre har vært strategisk viktig gjennom alle tider, noe som gjenspeiles i kulturminnene. Her er store steinalderboplasser på begge sider av sundet, monumentale gravhauger og gravrøyser, sentrale boplasser, kirker, havner, fyr, store sjøhus, skipsvrak og spor etter handelsplasser under vann osv. Karmsundet med Karmøy og Haugesund lenger nord, er i stor grad preget av markante moderne inngrep. Området avgrenses derfor til et relativt lite område rundt Avaldsnes der middelalderkirken ennå preger landskapet. Jomfru Marias synål, en stor bautastein, lener seg fremdeles inn mot kirken. Her er også flere store gravhauger som ved arkeologiske utgravninger har vist seg å inneholde spesielt rike funn. Nedenfor ble det drevet handel i hansatiden, og funn fra denne virksomheten hentes nå opp fra sjøbunnen. Selve kulturlandskapet på Avaldsnes er preget av beitemark, og holdes fremdeles i hevd. Et nytt informasjonssenter om Avaldsnes er nettopp åpnet, men dette er lagt ned i terrenget nettopp fordi kulturminnene og landskapet fremdeles skal være det sentrale.

Område Ro 2 Mosterøy - Rennesøy - Åmøy

Området omfatter øyene i Rennesøy kommune samt Austre Åmøy og ligger innenfor region Ryfylkes kyst- og øylandskap. Det består av en rekke større bebodde øyer og et uttall holmer. Landskapet preges av den store åpne Boknafjorden og de mange frodige øyene. Et gunstig klima og en næringsrik berggrunn har gitt gode jordbruksforhold og i dag er husdyrdrift og drivhusproduksjon sentrale næringsveier. Havbruk er også en viktig næringsvei. Øyene ligger sentralt plassert i leia.

Området ble svært tidlig befolket og har en særdeles stor tetthet av kulturminner fra alle tidsperioder. Disse omfatter blant annet funn av en 11 000 år gammel boplass på Galta, en stor konsentrasjon av helleristningfelt fra bronsealder på Austre Åmøy og en lang rekke gravminner, bautasteiner, gårdsanlegg, nausttuffer osv. fra bronsealder/jernalder.

Helleristningslokalitetene på Auste-Åmøy med et område rundt er fredet I dette området finner vi også Utstein kloster fra midten av 1200-tallet. Det særpregete landskapet på Utstein er et fredet kulturmiljø. Steinkirken på Sørbo er også fra middelalderen. Øyene har mange innslag av tradisjonell bebyggelse med sjøhus, naust, handels- og gjestgiversteder.

Område Ro 3 Jæren sør for Sola og Sandnes

Området omfatter sørlige deler av Låg-Jæren, fra nord for Orrevatn i nord til Ognabukta ved Brusand i sør og Høg-Jæren innenfor. Kyststrekningen har sand- og rullesteinsstrender. Låg-Jæren er ellers preget av sammenhengende jordbruksarealer, mest til melkeproduksjon, og med jordbruksbebyggelse. Et kjennemerke for Jærens jordbrukslandskap har vært høy tetthet av steingjerder, et nett av gamle ferdselsveger, steinhus og de lave jærhusene. Hovedinntrykket er et særpreget og åpent slettelandskap med sand- og rullesteinsstrender mot det åpne havet, og med en særdeles stor mengde kulturminner fra alle tidsperioder.

Kyststripa er vernet i Jærstrendene landskapsvernområde. Inne i landskapsvernområdet ligger Obrestad havn og Obrestad fyr, begge fredet. Langs kysten ligger flere store gravfelt med gravhauger fra jernalderen. Det er svært mange boplasser i området og mange er undersøkt. Dette har gitt rike funn med et vidt spekter av gjenstander fra hele forhistorien. Orre gamle kirke er fra 1200-tallet.

Høg-Jæren er et åpent heilandskap med mektige morenerygger og slake vide dalføre: Det gir landskapet en myk og særpreget karakter og skiller det fra tilgrensende landskapstyper. Et vidt utsyn over det flate slettelandet med havet i vest og som kontrast, det knudrete berglandskapet i sør, gir en landskapsopplevelse med stor intensitet. Her er også Synesvarden landskapsvernområde og Garborgs "Knudaheio". Heiområdet er typisk for det gamle tradisjonelle og åpne beitelandskapet med gras og røsslyngheier. Landbruket her har en historie på ca. 5000 år.



Avaldsnes kirke. Foto Anette Mehren, Riksantikvaren



Utstein kloster. Foto Kjell Andresen, Riksantikvaren

Vest-Agder

Område VA 1: Lista - Lindesnes

Området omfatter kystregionen fra Lista til Vigeland i Lindesnes kommune. Lista er et kystlandskap med sanddyner og er et egenartet landskap i norsk sammenheng. I tillegg finnes her bl.a. rullesteinsstrender. Østover er det et mer kolleitet kystlandskap. Kystjordbruk, fiske, sjøfart og handel har vært viktige næringer. Dagens jordbrukslandskap på Lista har et alderdommelig preg. Svært mange steder preger fremdeles steingjerdene dette landskapet. Området er også svært viktig i marinarkeologisk sammenheng og mange skipsvrak er kjent og lokalisert.

Lindesnes er Norges sydligste fastlandspunkt og blir regnet som skillet mellom Østlandet og Vestlandet. Her møtes tradisjoner fra Øst- og Vestlandet. Dette kan spores i kulturminner som for eksempel det at liggende panel benyttes hovedsakelig frem mot Kristiansandsområdet hvor østlandstradisjonen med stående panel overtar.

På hele strekningen er det flere uthavner og losstasjoner med godt bevart eldre bebyggelse, som i Loshavn, Korshavn og på Selør. Loshavn ble bygd for kaperpenger i krigsårene 1807-14 og et tidligere gjestgiveri er fredet. Skipsfarten har generelt vært viktig i området. Fyr og sjømerker finnes da også på hele kyststripen og ved Selør finnes et utkikssted for losen med innhugget kompassrose datert til 1500-tallet. Selør har et godt bevart bygningsmiljø fra 1800-tallet. Stedet er kjent alt fra vikingtid, og middelaldervrak er lokalisert i sjøen her.

Lindesnes fyr er landets eldste og fredet. Her og på den nærliggende Markøy, er det spor etter flere ”generasjoner” fyr som viser den fyrtekniske utviklingen. Fyrreinen på Markøy er fredet. Her er også rester etter tyske befestningsanlegg fra andre verdenskrig.

Lista fyr er fredet og brukes i dag som informasjonssenter og billedgalleri. I nærheten ligger gården Penne, en tidstypisk gård fra 18- og 1900-tallet der tradisjonell drift har inkludert

avsviing av lyng og beiting med husdyrhold, kombinert med fiske. På Penne er det også tufter etter en gård fra jernalderen. Her er et gravfelt og et av fylkets få bergkunstlokaliteter. På Lista finnes mange flyttblokker med helleristninger.

I området finnes et stort antall boplasser fra steinalder nær dagens kystlinje. Det er også potensial for funn under vann av steinalderlokaliteter fra eldre steinalder. Langs hele denne kyststripen er det gravrøyser og gravhauger fra jernalderen. Noen av dem er blitt brukt som fundament for kanonstillinger under andre verdenskrig, som for eksempel på Listalandet.

Spangereid var et maktsentrum i jernalder/vikingtid. Her finnes særdeles mange gravhauger. Til Klovnehaugen knytter det seg en spesiell tradisjon om kappskyting mellom Olav Tryggvasson og Einar Tambarskjelve. Her er også et eid med en mulig anlagt kanal fra vikingtid der en kunne dra båtene over land. For de sjøfarende var det viktig å kunne benytte indre farlei for å unngå den farlige kysten rundt Lindesnes. Det er foreslått å gjenåpne kanalen. På Spangereid finnes også "Presthusveten" som er del av et landsomfattende varslingssystem fra middelalder, samt rekke tun med bygninger fra slutten av 1800 tallet og begynnelsen av 1900-tallet.

Hele strekningen er kulturhistorisk preget av de nære båndene til USA, bl.a. er mange hus fra siste halvdel av 1900-tallet bygd etter inspirasjon fra amerikanske forbilder. På Fjeldskår er det fem vindmøller, bygd i 1998.



Korshamn. Foto Svein Mjaatvedt, Riksantikvaren



Penne på Lista, helleristning i forgrunn. Foto Inger Marie Olsrud
Riksantikvaren

Vedlegg 1 Verneplaner

Vern av faste kulturminner langs kysten. Riksantikvarens notater nr 2 1992
 Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner. Riksantikvaren 1994
 Verdifulle kulturlandskap i Norge. Direktoratet for naturforvaltning 1994
 Norske fyr. Nasjonal verneplan for fyrstasjoner. Riksantikvarens rapporter nr 24 1997
 Historiske linjer. Verneplan for Telenors bygninger og anlegg. Norsk Telemuseum 1998.
 Vern av faste kulturminner langs kysten. Riksantikvarens rapporter nr 27 1999
 Landsverneplan for forsvaret: verneplan for eiendommer, bygninger og anlegg.
 Forsvarsbygg 2000
 Nasjonal verneplan for veier, bruer og vegrelaterte kulturminner.
 Statens vegvesen 2002.